

TIJORAT BANKLARI DAROMAD BAZASI TUSHUNCHASINING IQTISODIY MAZMUNI VA UNING QO'LLANISHI

Togayev Salim Sobirovich

TDIU "Bank hisobi va auditi" kafedrası dotsenti, PhD

E-mail: sts-bank@bk.ru, tel: (93) 720-86-86,

ORCID ID: 0000-0002-3170-9181

Kirish. O'zbekistonda ham tijorat banklarining daromad bazasini mustahkamlash bank tizimini isloh qilishning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-son Farmoni bilan tasdiqlangan "O'zbekiston — 2030" strategiyasining 50-maqsadida bank tizimida islohotlarni jadallashtirish, bank xizmatlari bozori hajmini oshirish va sohada raqobatni rivojlantirish belgilangan. Jumladan, 2030-yilgacha bank va moliya tizimida yillik kreditlash hajmini 40 milliard AQSH dollariga yetkazish, bank omonatlari hajmini to'rt barobarga oshirish, banklarni xususiylashtirish hamda xalqaro tan olingan standart va talablarni joriy etish vazifalari nazarda tutilgan. Ushbu vazifalarning bajarilishi banklarning resurs bazasini kengaytirish, daromad keltiruvchi aktivlar tarkibini takomillashtirish, bank xizmatlarini diversifikatsiyalash va barqaror daromad manbalarini shakllantirish bilan bevosita bog'liq.

Shu bilan birga, iqtisodiy adabiyotlarda tijorat banklarining daromadlari, rentabelligi, aktiv va passivlarini boshqarish hamda moliyaviy barqarorligini ta'minlash masalalari keng tadqiq etilgan bo'lsa-da, "tijorat banklarining daromad bazasi" tushunchasining iqtisodiy mazmuni yuzasidan yagona yondashuv shakllanmagan. Shu sababli tijorat banklarining daromad bazasini mustaqil iqtisodiy kategoriya sifatida tadqiq etish, uning mazmunini aniqlashtirish hamda daromad, daromadlilik va rentabellik tushunchalaridan farqli jihatlarini asoslash dolzarb ilmiy masala hisoblanadi.

Xorijiy va mahalliy olimlarning ilmiy qarashlarini qiyosiy tahlil qilish

natijasida tijorat banklari daromadlari, rentabelligi, aktiv va resurslarni boshqarish, kredit va investitsiyalar samaradorligi, likvidlik, risk, kapital, moliyaviy barqarorlik, bank xizmatlari hamda raqamli transformatsiya masalalari alohida ilmiy yo'nalishlar doirasida keng tadqiq etilganligi aniqlandi. Shu bilan birga, mazkur omillarning o'zaro bog'liqligini tijorat banklari daromad bazasini shakllantirish va boshqarish nuqtai nazaridan yagona metodologik tizimda baholash masalalari yetarlicha kompleks yoritilmagan.

1-jadval

Banklar daromad bazasini shakllantirish va boshqarishning ayrim jihatlarini tadqiq qilgan xorijiy olimlarning ilmiy-amaliy yondashuvlari¹

Xorijiy olimlar	Asosiy ilmiy yondashuvlar	Muallif munosabati va qiyosiy farqi
J.Sinki, V.Usoskin, O.Lavrushin, I.Yudina, I.Leshukova, E.Dudin, va O.Voloshina	Bankning daromadliligi, foiz marjasi, aktiv va majburiyatlarni boshqarish hamda moliyaviy natijalarning shakllanish omillariga alohida e'tibor qaratilgan	Mazkur yondashuvlarda bank daromadlari asosan foizli va foizsiz manbalar, aktivlar rentabelligi, resurslar qiymati va bank faoliyati samaradorligi nuqtai nazaridan baholangan. Ushbu qarashlar tijorat banklari daromad bazasining asosiy tarkibiy elementlarini aniqlashda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Biroq daromad bazasi alohida iqtisodiy tizim sifatida, uning shakllanish manbalari va boshqarish bosqichlari o'zaro bog'liq holda to'liq integratsiyalanmagan.
Y.Litvinov, D.Lando va T.Skodeberg	Daromadlilikning mutlaq hajmidan ko'ra, uning risk bilan muvofiqlashtirilgan darajasi va kapitalga ta'siri muhim ekanligi asoslanadi	Mazkur yondashuv tijorat banklari daromad bazasini faqat daromad hajmi bilan emas, balki riskka tuzatilgan natija nuqtai nazaridan baholash zaruratini ko'rsatadi.

¹ Muallif ishlanmasi
<https://conferns.com/>

Xorijiy olimlar	Asosiy ilmiy yondashuvlar	Muallif munosabati va qiyosiy farqi
L.Lepetit, E.Nys, P.Rous, A.Tarazi, C.Meslier va R.Tacneng	Foizli va foizsiz daromadlar tarkibi, daromadlarni diversifikatsiyalash hamda ularning bank riski va moliyaviy barqarorlikka ta'siri empirik jihatdan o'rganilgan.	Mazkur tadqiqotlar daromad manbalarini ko'paytirish har doim ham bank riskini avtomatik ravishda kamaytirmasligini, diversifikatsiyaning samarasi daromad manbalarining sifati, barqarorligi va o'zgaruvchanligiga bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Shu jihatdan daromad bazasini boshqarishda nafaqat daromad turlarining soni, balki ularning takroriyligi, davomiyligi va risk darajasi ham baholanishi lozim.
X.Ren, K.Song, K.Zhu, X.Yang, S.Antao va A.Karnik	Raqamlashtirish va texnologik transformatsiyaning bank samaradorligi, xarajatlar va yangi xizmat daromadlarini shakllantirishdagi roli o'rganilgan.	Mazkur tadqiqotlar daromad bazasi tarkibining bankning ichki imkoniyatlari bilangina emas, balki tashqi iqtisodiy muhit, raqobat va bozor kon'yunkturasi bilan ham uzviy bog'liq ekanligini asoslaydi. Bu esa daromad bazasini boshqarishda tashqi va ichki omillarni birgalikda hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.
L.Wei, Z.Yuan, R.Beyer va V.Wieland	Foiz stavkalari, pul-kredit siyosati va boshqa makroiqtisodiy omillarning bank daromadliligi va moliyaviy natijalariga ta'siri asoslangan.	Ushbu yondashuvlar daromad bazasini prognozlashda riskning ehtimollik xususiyatlarini hamda kutilayotgan va kutilmagan yo'qotishlarni hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

Yuqoridagi xorijiy ilmiy tadqiqotlarni qiyosiy umumlashtirish shuni ko'rsatadiki, tijorat banklari daromad bazasini shakllantirish va boshqarish bo'yicha ilmiy adabiyotlarda yagona nazariy xulosa shakllanmagan. Bir guruh tadqiqotchilar daromadlarni diversifikatsiyalash bank rentabelligi va barqarorligini oshirishini asoslagan bo'lsa, boshqa tadqiqotlarda foizsiz daromadlarning ortishi bank yoki tizimli riskni oshirishi aniqlangan. Mazkur tafovutlar daromad bazasi samaradorligining bank biznes modeli, aktivlar tarkibi, bank hajmi, mamlakatning moliyaviy rivojlanish darajasi, foiz stavkalari muhiti, inflyatsiya, raqamli

transformatsiya hamda tartibga solish tizimiga bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

Banklar daromad bazasini shakllantirish va boshqarishning ayrim jihatlarini tadqiq qilgan mahalliy olimlarning ilmiy-amaliy yondashuvlari²

Mahalliy olimlar	Asosiy ilmiy yondashuvlar	Muallif munosabati va qiyosiy farqi
B.Xanaliye v, D.Umarov, L.Muradov a, M.Egamov a, A.Sheraliye v	Tijorat banklarining daromad bazasi, bank daromadlarini oshirish, aktivlar daromadliligi, rentabellik hamda daromadlarning kapitallashuv va moliyaviy barqarorlikka ta'siri tadqiq etilgan.	Mazkur tadqiqotlar daromad va rentabellikning natijaviy jihatlarini chuqur ochib beradi. Biroq daromad bazasini shakllantiruvchi resurslar, aktivlar, risklar, xarajatlar va kapitalning o'zaro ta'siri yagona metodologik tizimga to'liq birlashtirilmagan. Muallif yondashuvida daromad bazasi "resurs, aktiv, daromad, risk, xarajat, kapital, barqaror foyda" uzluksiz zanjiri asosida mustaqil boshqaruv obyekti sifatida qaraladi.
M.Mo'min ova, I.Raxmano v, Sh.Baxriddi nov, U.Ortiqov, Sh. Abdullayev a	Bank aktiv va passivlarini boshqarish, resurs bazasini mustahkamlash, aktivlar tarkibini optimallashtirish, moliyaviy resurslar, investitsiyalarni moliyalashtirish, kredit portfelini diversifikatsiyalash va kredit samaradorligini oshirish masalalari o'rganilgan.	Ushbu tadqiqotlar resurslarning aktivlarga transformatsiyasi, kredit va investitsiya operatsiyalarining samaradorligi hamda risklarni diversifikatsiyalashning ilmiy asoslarini shakllantiradi. Muallif yondashuvida esa resursning qiymati va muddati, aktivning riskka tuzatilgan daromadliligi hamda hosil bo'layotgan daromadning takroriyligi va barqarorligi birgalikda baholanib, ular daromad bazasini shakllantiruvchi yagona iqtisodiy jarayonga integratsiyalanadi.
B. Izbosarov, N. Sharipova, D.Murodov a	Bank likvidligi va to'lov qobiliyati, moliyaviy barqarorlik, likvidlik darajasini oshirish metodologiyasi, prudensial tartibga solish, kapital va foiz marjasi bilan bog'liq masalalar tadqiq etilgan.	Mazkur yondashuvlar bankning daromad olish imkoniyatlari likvidlik, kapital yetarliligi va prudensial talablar bilan cheklanishini ko'rsatadi. Muallif fikricha, likvidlik va kapital daromad bazasidan tashqaridagi alohida natijalar emas, balki uni shakllantirishning chegara

² Muallif ishlanmasi

Mahalliy olimlar	Asosiy ilmiy yondashuvlar	Muallif munosabati va qiyosiy farqi
		shartlaridir. Shu sababli daromadlilikni maksimallashtirish emas, “daromadlilik–risk–likvidlik–kapital” muvozanatini ta’minlash va uni stress-test hamda monitoring bilan bog‘lash ustuvor hisoblanadi.
Sh.Xannayev, N. Karabayev, A. Akbarjonov	Tijorat banklari faoliyati samaradorligini baholash, reyting tizimini shakllantirish, integral ko‘rsatkichlardan foydalanish hamda samaradorlikka ta’sir qiluvchi omillarni ekonometrik baholash yo‘nalishlari ishlab chiqilgan.	Mazkur tadqiqotlarda ko‘p mezonli baholash va ekonometrik tahlilning muhim uslubiy asoslari yaratilgan. Biroq ularning natijaviy obyekti umumiy bank samaradorligi yoki reytingidir. Muallif yondashuvida baholash markazi aynan daromad bazasining sifati va barqarorligiga ko‘chiriladi; daromadlarning diversifikatsiyasi, takroriyligi va riskka tuzatilgan xususiyatlarini birlashtiruvchi integral baholash hamda prognozlash nazarda tutiladi.
T.Raxmatov va Z.Mamadiyarov	Bank xizmatlarini rivojlantirish, xizmatlar samaradorligini baholash, “risk–daromad–xizmat xarajati” munosabatlari, masofaviy xizmatlar va raqamli transformatsiyaning bank faoliyatiga ta’siri tadqiq etilgan.	Ushbu ilmiy natijalar bank xizmatlari va raqamlashtirishning operatsion xarajatlarni kamaytirish hamda yangi daromad manbalarini shakllantirishdagi rolini asoslaydi. Muallif yondashuvida texnologik va institutsional imkoniyatlar takroriy komission va boshqa foizsiz daromadlarni yuzaga keltiruvchi daromad bazasi omili sifatida qaralib, foizli daromadlar bilan yagona diversifikatsiyalangan tizimga integratsiyalanadi.

Tijorat banklarining daromad bazasini shakllantirish va boshqarishni tadqiq etish, avvalo, mazkur tushunchaning iqtisodiy mazmunini aniqlashtirishni talab qiladi. Tijorat banklarining daromad bazasi tushunchasi mahalliy ilmiy adabiyotlarda va dissertatsiya tadqiqotlarida qo‘llanib kelinmoqda. Mazkur atamaning o‘zbek tilida “daromad bazasi”, rus tilida “доходная база”, ingliz tilida

esa "revenue base" va "income base" shakllarida ishlatilishi mahalliy hamda xorijiy ilmiy manbalarda kuzatiladi.

3-jadval

Manbalarda "daromad bazasi" tushunchasining qo'llanilishi³

Manba	Tushuncha qanday ishlatilgan	Ta'rif bormi
Xanaliyev B.B., PhD avtoreferati, 2024	Butun dissertatsiya "mustahkamlash"ga bag'ishlangan; predmeti "daromad bazasini shakllantirish va boshqarish jarayonida yuzaga keladigan moliyaviy munosabatlar"	Yo'q
Khanaliev B.B., WEFB, 2023	"Income base", "revenue base" va "profit base" bir maqolada sinonim sifatida	Yo'q
Idiyev N.F., 2020	Daromad bazasi sof foizli daromad, sof foizli marja va aktivga to'g'ri keladigan daromad orqali tavsiflanadi; muallifning o'zi ko'rsatkichlar tizimi shakllantirilmaganini tan oladi	Yo'q
Xudayarov O.O., 2024	"Daromadlar bazasi" varianti; asosiy e'tibor kengaytirish va daromad barqarorligiga qaratilgan	Yo'q
Bobakulov T.I., Djavliev G.Ch., 2026	"Доходная база" kalit so'z; predmeti Xanaliyev bilan deyarli bir xil	Yo'q
Ostonaqulova G.M., 2025	Daromad bazasi amalda "daromadlar tarkibi" bilan tenglashtirilgan	Yo'q
Ahmedov K.M. (ReFocus)	Annotatsiyada "daromad bazasini shakllantirish" tahlil qilingani aytiladi, sarlavha va kalit so'zlarda esa "daromadlar shakllanishi" va "daromad manbalari"	Annotatsiyada yo'q
Abraxmatov U., 2026	Kreditlardan olingan daromadlar daromad bazasini shakllantirishda muhim o'rin tutadi, degan tasviriy ma'noda	Yo'q
Makarova Ya.I., 2016 (rus tilida)	"Bank daromatlari" ta'riflanadi; "daromad bazasi" atamasi umuman ishlatilmaydi	Faqat "daromadlar"ga
Sissy A.M., Amidu M., Abor J.Y., 2017	"Revenue base" diversifikatsiya kontekstida, tasviriy ma'noda	Yo'q

³ Muallif ishlanmasi
<https://conferns.com/>

Xususan, B.Xanaliyevning dissertatsiya tadqiqoti to'liq tijorat banklarining daromad bazasini mustahkamlash masalasiga bag'ishlangan bo'lib, unda tadqiqot predmeti sifatida "banklarning daromad bazasini shakllantirish va boshqarish jarayonida yuzaga keladigan moliyaviy munosabatlar" belgilangan. N.Idiyev daromad bazasining mustahkamligini sof foizli daromadning yalpi daromadga nisbati, sof foizli marja va bir so'mlik aktivga to'g'ri keladigan daromad ko'rsatkichlari orqali tavsiflaydi. O.Xudayarov bank transformatsiyasi sharoitida daromadlar bazasini kengaytirish istiqbollarini, T.Bobakulov va G.Djavliev esa daromad bazasini mustahkamlash imkoniyatlarini tadqiq qilgan. U.Abraxmatov kreditlardan olingan daromadlar "tijorat banklarining daromad bazasini shakllantirishda muhim o'rin tutadi", deb ta'kidlaydi. G.M.Ostonaqulova maqolasida "daromad bazasini shakllantirish jarayonlari" daromad turlarining tarkibi va ularni oshirish mexanizmlari orqali yoritiladi. Shu bilan birga, ko'rib chiqilgan tadqiqotlarning birortasida ushbu tushunchaning ta'rifi berilmagan.

Xorijiy adabiyotda "revenue base" atamasi asosan daromadlar diversifikatsiyasi tadqiqotlarida tasviriy ma'noda qo'llaniladi⁴. Rus tilidagi adabiyotda esa nazariy tahlil obyekti "bank daromadlari" bo'lib, ular "bankning bank va bankdan tashqari faoliyatidan pul tushumlari" sifatida ta'riflanadi. Ushbu tadqiqotlarda daromad manbalarining soni va ulushi tahlil qilinadi, biroq daromad bazasi mustaqil tushuncha sifatida ta'riflanmaydi.

Xulosa. O'tkazilgan ilmiy-nazariy tahlillarni umumlashtirgan holda, "tijorat bankining daromad bazasi" tushunchasiga quyidagi takomillashtirilgan ta'rifni taklif qilamiz: *Bizningcha, tijorat banklarining daromad bazasi – bankning kredit, investitsiya va boshqa aktiv operatsiyalari hamda xizmatlari hisobidan shakllanadigan foizli va foizsiz daromad manbalarining tarkibi, hajmi va barqarorligini ifodalovchi, bankning barqaror daromad olish salohiyatini aks ettiruvchi iqtisodiy kategoriya bo'lib, uning sifati daromadlarning takroriyligi,*

⁴ Sissy A.M., Amidu M., Abor J.Y. The effects of revenue diversification and cross border banking on risk and return of banks in Africa // Research in International Business and Finance. – 2017. – DOI: 10.1016/j.ribaf.2016.09.017., Sanya S., Wolfe S. Can Banks in Emerging Economies Benefit from Revenue Diversification? // Journal of Financial Services Research. – 2011. – Vol. 40. – P. 79–101., Stiroh K.J. Diversification in Banking: Is Noninterest Income the Answer? // Federal Reserve Bank of New York Staff Reports. – No. 154.

<https://confirms.com/>

diversifikatsiyalanganligi, barqarorligi, risklar bilan qoplanganligi va xarajatlar samaradorligi bilan belgilanadi.

Tadqiqotda «daromad bazasi» iqtisodiy tushunchasi uch tarkibiy qatlam birligida talqin etiladi: birinchidan, daromad salohiyati-daromad keltiruvchi aktivlar, mijozlar bazasi, bank mahsulotlari va texnologik infratuzilma; ikkinchidan, daromad oqimlari-foizli va foizsiz daromadlar; uchinchidan, daromad sifati-daromadlarning takroriyliigi, barqarorligi, diversifikatsiyalanganligi va risklar bilan qoplanganligi. Shu jihatdan «daromad bazasi» tushunchasi «daromad» (davr natijasi), «daromadlilik» (daromadning resurslarga nisbati) va «rentabellik» (foydaning resurslarga nisbati) tushunchalaridan farqlanadi: u bankning kelgusi davrlarda barqaror daromad yaratish qobiliyatini ifodalaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ruyhati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-son "O'zbekiston — 2030" strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. 1-ilova, 50-maqсад. URL: <https://lex.uz/uz/docs/-6600413>
2. Xanaliyev B.B. Tijorat banklarining daromad bazasini mustahkamlash yo'llari: iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2024. – 59 b.
3. Idiyev N.F. Tijorat banklarining daromad bazasini mustahkamlashning ilmiy-nazariy va amaliy asoslari // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. – 2020. – № 5. – B. 8–13.
4. Xudayarov O.O. Tijorat banklar transformatsiya jarayonlarida daromadlar bazasini kengaytirish istiqbollari // Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil. – 2024. – May. – B. 723–728.
5. Бобакулов Т.И., Джавлиев Г.Ч. Актуальные вопросы укрепления доходной базы коммерческих банков // Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot. – 2026. – № 4. – B. 1019–1023.
6. Abraxmatov U. Tijorat banklari kreditlarining daromadlilikini oshirish yo'llari // Muhandislik va iqtisodiyot. – 2026. – № 6. – B. 199–203.

7. Ostonaqulova G.M. Tijorat banklari faoliyatida daromadlar va ularni shakllantirish yo'llari // Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot. – 2025. – № 12. – B. 1403–1408.
8. Sissy A.M., Amidu M., Abor J.Y. The effects of revenue diversification and cross border banking on risk and return of banks in Africa // Research in International Business and Finance. – 2017. – DOI: 10.1016/j.ribaf.2016.09.017.,
9. Sanya S., Wolfe S. Can Banks in Emerging Economies Benefit from Revenue Diversification? // Journal of Financial Services Research. – 2011. – Vol. 40. – P. 79–101.,
10. Stiroh K.J. Diversification in Banking: Is Noninterest Income the Answer? // Federal Reserve Bank of New York Staff Reports. – No. 154.
11. Макарова Я.И. Понятие доходов и расходов банка. Расчет прибыли на основе укрупненных статей доходов и расходов // Экономика и социум. – 2016. – № 11 (30). – С. 845–859.